

ÇOCUKLARDA CENNET VE CEHENNEM TASAVVURU (İLKÖĞRETİM OKULU ÖĞRENCİLERİ ÖRNEKLEMİ)

Bozkurt KOÇ (*)

Özet

Din psikolojisi bilim dalının incelediği önemli konularından birisi de dinî tasavvurlardır. Çeşitli dinî tasavvurlar içerisinde, cennet ve cehennem tasavvurları da bu alanda önemli bir yer teşkil etmektedir. Cennet ve cehennem tasavvurları, zihinsel gelişim, başta aile olmak üzere çeşitli sosyal çevre faktörleri ve bağlı olunan dinin inanç esasları tarafından etkilenebilmektedir. Bununla birlikte çocukların cennet ve cehennem tasavvurları, yetişkin kişilerin bu konudaki tasavvurlarından belirli farklılıklar göstermektedir. Bu araştırmada gerek somut gerekse soyut düzeyde cennet ve cehennem tasavvurlarını belirleyebilmek için uygun bir örneklem oluşturan ilköğretim okulu öğrencilerinin cennet ve cehennem tasavvurları bu konudaki ifadelerinden hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvur, dinî tasavvur, cennet ve cehennem.

Imaginations of Heaven and Hell in Children (Sample of Primary School Students)

Abstract

Among one of the important matters on which Psychology of Religion studies is religious imaginations. Among them, the imaginations of heaven and hell also have an important place in this field. The imaginations of heaven and hell and mental development may be influenced by various social environmental factors, before all by family, and religious beliefs. However, children's imaginations of heaven and hell show certain differences from adult's imaginations in this matter. In this study, the imaginations of heaven and hell of primary school students who constitute suitable samples to determine their imaginations of heaven and hell in both concrete and abstract levels have been tried to identify based on their expressions in this matter.

Key Words: Imagination, religious imagination, heaven and hell.

*) Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
(e-posta: bozkurtk@atauni.edu.tr)

Giriş

Psikoloji bilim dalının önemli kavramlarından biri olan tasavvur (imagination) kavramı, “gerçekte var olmayan ya da tecrübe edilmeyen bir şeyin zihinsel imgelerini biçimlendirme gücü” (Montagu, 1989: 132; Furlong, 2004: 19) olarak tanımlanmaktadır. “Görsel bilgilerin zihinsel temsili; hayal gücünün yarattığı bir fikir” (Budak, 2003: 393; Sallis, 2000: 43-53) gibi anlamlara gelen tasavvur, zihinde önceden oluşan, idrak edilmiş olan şeylerin (obje, olay, kavram vs.) tekrar zihinde canlandırılması, yeniden anlam kazanmasıdır. Ancak insan herhangi bir obje ile ilgili sahip olduğu bilgiler çerçevesinde, objenin özellikleri doğrultusunda da zihninde onu canlandırmaya çalışır, onun imajını zihninde oluşturur. Yani insan, herhangi bir şeyi doğrudan doğruya görmeden, idrak etmeden de onunla ilgili bilgilerinden hareketle onu tasavvur edebilir (Peker, 2000: 90-91).

Dinin insana yansıyan ve onu etkileyen yönünü inceleyen Din Psikolojisi’nin önemle üzerinde durduğu araştırma alanlarından birisi olan dinî tasavvur ise, “dinî kavramların (Allah, cennet, cehennem, melek, şeytan vs.) dinî olayların ve nesnelere zihinde canlandırılması, şekillendirilmesi” (Peker, 2000: 91) olarak tanımlanmaktadır.

Çeşitli dinî tasavvurlar içerisinde (Allah, melek, şeytan vs.), cennet ve cehennem tasavvurları da bu alanda önemli bir yer teşkil etmektedir. Çocukluk dönemindeki çeşitli dinî tasavvurları tespit etmek amacıyla yapılan araştırmalarda, çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarıyla ilgili önemli bulgular elde edilmiştir (Yavuz, 1987; Gündüz, 2007). Cennet ve cehennem tasavvurlarıyla ilgili olarak söyleyebileceğimiz bir diğer konu ise, Tanrı tasavvurunda olduğu gibi (Plevmatikos, 2005: 315; Bovet, 1958: 99), cennet ve cehennem tasavvurlarının da zihinsel gelişim açısından ve yetişkinliğe göre farklılık göstermesidir.

Diğer taraftan cennet ve cehennem tasavvurlarının gelişimi ve farklılaşmasında çeşitli faktörler etkili olabilmektedir. Peker’in de ifade ettiği gibi, bireyler daha küçük yaşlarından itibaren zekâ gelişimlerine, edinmiş oldukları bilgi ve yaşantılarına göre başta Allah olmak üzere, çeşitli dini kavramları ve olayları zihinlerinde canlandırmaktadırlar. Bu canlandırmada hem bireyin kendi yetiştirme ve düşünüş tarzı hem de bağlı olduğu dinin inanç esasları etkili olmaktadır (Peker, 2000: 91; Selçuk, 1991, 336-340). Bu araştırmada cennet ve cehennem tasavvurlarının nasıl oluştuğundan ya da bu tasavvurların oluşmasına ve farklılaşmasına etki eden faktörlerden daha çok, örneklem grubunun bu konuda verdikleri cevaplardan ve ifadelerden hareketle cennet ve cehennem tasavvurları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, cennet ve cehennem tasavvurlarıyla ilgili olarak elde edilen bulgular değerlendirilirken, bu konudaki tasavvurların oluşması ve farklılaşmasında etkili olabileceğini düşündüğümüz faktörlerle ilgili açıklamalara gerekli görüldüğünde yer verilecektir.

Araştırmanın örneklem grubunu oluşturan ilköğretim okulu öğrencilerinin (8-15 yaşları arası) cennet ve cehennem tasavvurları, Piaget’in “Bilişsel Gelişim Kuramı” içerisindeki somut ve soyut işlemler dönemleri açısından değerlendirilecektir. Zira, yaş gruplarına göre sınıflandırılan örneklem grubundaki öğrenciler, Piaget’in zihinsel gelişim evreleri olarak sınıflandırdığı “somut işlemler dönemi” ve “soyut işlemler dönemi” içerisinde yer almaktadırlar. Gerek Piaget’in bu iki zihinsel gelişim evresi gerekse dinî

gelişim teorileri içerisinde bu yaş gruplarına tekabül eden evrelerdeki dinî gelişim özellikleri hakkında bilgi vermek konuya açıklık getirebilmek bakımından yararlı olacaktır.

Jean Piaget'ye göre dört bilişsel gelişim aşaması bulunmaktadır: Duyumsal-Devimsel Evre (0-2 yaş), İşlem Öncesi Evre (2-7 yaş), Somut İşlem Evresi (7-11/12 yaş) ve Soyut İşlem Evresi (11/12 + yaş) (1999: 123). Piaget'ye göre somut işlem evresinde tersine-çevrilebilirlik ve korunum gibi kavramların kazanılması ile gerçek zihinsel işlemler kullanılmaya başlanır. Bu dönemde yürütülen işlemler, her şeyden önce, bütünüyle fiziksel gerçeğe bağlı olmaktadır. Somut olarak varolmayan nesne ya da durumlar üzerinde düşünce yürütmek henüz olanaklı değildir. Bu evrede ilk zihinsel işlemlerden sonra diğer işlemler de gelişir. Örneğin, çocuklar sınıflamayı başka bir anlatımla alt sınıfların bir üst sınıfta nasıl ilişkilendirildiğini anlar. Nesnelere, sistematik olarak büyükten küçüğe doğru düzenleme (sıralama) anlayışı bu evrede gelişir. Bütün bunlar somut olarak adlandırılır, çünkü çocuk nesnelere üzerinde doğrudan ya da somut olarak eylemler gerçekleştirir. Bu evrede çocuk daha bağımsız ve daha az ben-merkezli düşünmektedir. Daha uzun fikir yapılarının gerçekleşmesi için somut durumlar önemlidir. Çocuk sezgisel değil, tersine dönüşümlü düşünebilmektedir. Piaget'ye göre soyut işlem evresinde ise çocuk soyut olarak düşünebilir ve teorik fikir yapıları gerçekleştirebilir. Bir anlatıdan tamamen soyut bir alana yönelik sonuçlar çıkarılabilir. İyilik, kötülük, ruhanîlik vb. gibi terimler kavranabilir. Çocuk, kendi benini çevresine karşı hazır tutar. Soyut düşünür, birçok olası çözümü göz önüne alabilir ve bunu sistematik bir plana göre yapar. Bu kişi ayrıca problem çözerken esneklik gösterir. Bir problemin farklı çözümlerinin olabileceği düşünülür. Problemin bazı yönleri değiştiğinde gerekli olabilecek çözümün farklılıklarına açık olma özelliği vardır. Bu evrede somut gerçek olaylar arasındaki ilişkiler kavranabilir, gerçek ile bu gerçeğe ilişkin öznel yorumlar birbirinden ayırt edilebilir (Piaget, 1999: 139-150; Gallagher ve Mansfield, 1995: 190; Kulaksızoğlu, 2000: 137; Zeytinoğlu, 1987: 61).

Piaget'nin ortaya koyduğu teorisinin, dinî gelişim açısından da son derece önemli bir yere sahip olduğu kabul edilmektedir. Karaca'nın da aktardığı gibi, bu teoriye göre çocuklar, yetişkin dinî hayatının çoğu alanında bulunan karmaşık ve soyut kavramları anlayabilecek bilişsel kabiliyete sahip değildirler. Piaget'nin teklif ettiği bilişsel gelişim aşamaları dine uyarlandığı zaman, formel işlem denen son aşama boyunca insanların dinin daha derin manalarını anlayabilme, din adına daha önceden öğrenmiş oldukları şeylerin gerçek değerini takdir edebilme ve din hakkındaki kendi kararlarını bağımsız bir şekilde verebilme konusunda daha kabiliyetli oldukları görülmektedir (Karaca, 2007: 34).

Ernest Harms 1944 yılında 4000'den fazla çocuk üzerinde yaptığı araştırmasının sonunda üç ayrı tasavvur aşaması belirlemiştir: Peri masalı evresi, Gerçekçi evre, Bireysel evre. Harms 3-6 yaş arasındaki çocukların tasavvurlarını "peri masalı evresi" olarak belirlemiştir. Bu evreyi, "gerçekçi evre" izler (7-12 yaş). Bu evre için tipik olan şey çocukların gözle görülür bir biçimde gerçeğe dönmesi ve kendi çevrelerindeki dini tecrübelerden kendi Tanrı fikirlerini üretmeleridir. Bu evrede Tanrı tasavvuru daha gerçekçidir. Bazıları Tanrı'yı bir insan gibi fakat artık peri masalı figürü gibi görünmeyen daha çok gerçekçi bir şekilde insan, yaşamlarında etki sahibi olan bir kişi olarak çizmişlerdir. Üçüncü evreyi Harms, "bireysel evre" olarak tanımlar (13-18 yaş). Bu evrenin karakteristiği, daha büyük değişme ve bireyselliklerdir. Çocukların pek çoğu, Tanrıyı büyük ölçüde geleneksel

formlarda tasvir ederken, diğer bir kısmı, orijinallik ve hatta ileri düzeyde soyutlayıcı bir yetenek göstermişlerdir. Bu evreyi kendi içinde üç gruba ayıran Harms'a göre, ilk grubun üyeleri Tanrı'yı kendi dini arka planlarına göre çizerler. Bu resimler çarmıha gerilmiş İsa şeklinde Haçın, Meryem'in, Cennetin giriş kapısının, meleklere, sinagogdan manzara-ların, Musa figürlerinin, yanan çalının vb.'nin sembollerini gösterir. Harms bu grubun geleneksel dini örnekler aldıkları ve bunu resimlerinde kullandıkları için açık bir şekilde dini hayallerinin olmadığı sonucuna varmıştır (Harms, 1944: 115-119; Holm, 2003: 208-209; Hökeleki, 1993: 256).

Ronald Goldman ise fikirlerini, Jean Piaget'in teorisi üzerine temellendirir. Goldman'ın araştırma bulgularının temel dürtüsü Jean Piaget tarafından tanımlanmış olan düşünce-ye ilişkin gelişim safhalarının dinî düşünce sahasına tatbikidir. Piaget'nin araştırması Goldman'ı, bireyin düşünme kabiliyetinin kaynağındaki beş gelişimsel safhasını ortaya koymaya götürmüştür. Goldman, dinî düşünce gelişiminin, ikisi geçiş olmak üzere toplam beş aşamada gerçekleştiğini ileri sürmektedir. 1. Evre: Sezgisel Dinî Düşünce (0-7 yaş); 2. Evre: Birinci Geçiş Aşaması; 3. Evre: Somut Dinî Düşünce Aşaması: (7/8-13/14 yaş): İkinci temel evreyi oluşturan bu aşama, Piaget'nin "somut işlem aşaması"na teka-bül etmektedir. Bu somut işlemsel düşünme safhasıdır. Bu safhada mantıksal düşünme mümkündür, ancak sınırlı bir alanda görülür. Bu düşünme görünür ve elle tutulur objeler ve çocuğun kendi tecrübeleri ile sınırlıdır. Bu düşünme şeklinde dinî ifadeler lafzî olarak anlaşılır. Kitab-ı Mukaddes ve diğer dinî kaynaklardaki bütün sembolik ifadeler, lafzî açıdan yorumlanır. Çocuk somut bir olaydan diğerine genelleme yapamaz ve ben-merkezli düşünce sınırını aşamaz. Çocuk, Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı hakkında söylediği pek çok şeyi antropomorfik bir tavır içinde yorumlar. Goldman, çocukların Tanrı'yı bir insan gibi görmesini vb. bu düşünme şekline örnek olarak gösterir. Çocuklar bu çağda dinî hikâyelerin daha derin anlamını idrak edemezler. 4. evre: İkinci Geçiş Aşaması: Bu safhada çocuklar, dinî kavramlarla ilgili olarak soyut düşünmenin bazı biçimlerini gerçekleştirmeyi denerler ancak daha önceki somut düşünme alışkanlıkları onları böyle davranmaktan alıkoyar. Çocuklar mantıksal düşünmeye daha çok ilgi duyarlar, fakat onlar hâlâ düşüncenin somut unsurlarına kendilerini kaptırırlar. Çocuk bu safhada sözlü ifadelerle ilgilenmeyi ve çeşitli alternatif ya da hipotezler üzerinde düşünmeyi arzu eder. Goldman, birçok kişinin asla bu geçiş safhasının ötesine ve gerçek bir dinî düşünme safhasına ulaşamadığını belirtir. 5. Evre: Soyut Dinî Düşünce aşaması: (13/14 + yaş): Bu, soyut işlemsel dinî düşünce aşamasıdır ve bu yaşlardaki bir çocuk bu tip düşünme yeteneğini kazanmaya başlar. Çocuk varsayımlı ve tümdengelimli olarak, soyut ve sembolik terimler içinde düşünebilir. Çocuğun düşüncesi, çelişkileri görebildiğinden ve farklı hipotezleri deneyebildiğinden dolayı tutarlıdır. Çocuk, bir ifadenin ima ettiği şeyleri, orijinal iddiaya geri giderek ortaya koyabilir ve böylece teoriden hareket edip gerçeklere ulaşabilir. Dini düşünmeye dair kendi gelişimsel basamak teorisini açıklarken Goldman, dinsel düşünmenin genellikle normal düşünmeden daha sonra geliştiğini belirtir. Bunun nedeni, din dilinin kullanılabilmesinden önce dinî düşünmenin daha zengin bir deneyim gerektirmesidir. Din dili, semboller, mecazlar, karakterlerin simgelerle anlatıldığı öyküler ve manevî gerçeği gösteren hikâyelerle doldurulur. Dinî düşüncenin daha geç gelişmesinin bir başka nedeni ise çocukları, dinî düşünmenin tabii silsilesi içinde gelişmekten alıkoyan yetersiz

ya da olgunlaşmamış eğitimin çocuklara verilmesidir (Elias, 2004: 86-90; Karaca, 2007: 50-55; Holm, 2003: 213-214).

Örneklem Grubu

Araştırmanın örneklem grubu, Erzurum ve Samsun illerindeki ilköğretim okullarında öğrenim gören ve tesadüfi örneklem yoluyla seçilen toplam 535 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin 278 (%51.7)'i kız, 257 (%47.8)'si erkektir. Örneklem 212 (%39.4)'si 8-11 yaş grubunda, 117 (%21.7)'si 12 yaşında ve 206 (%38.3)'sı de 13-15 yaş grubunda yer almaktadır. Öğrencilerin 61 (%11.3)'i ikinci, 40 (%7.4)'ü üçüncü, 66 (%12.3)'sü dördüncü, 79 (%14.7)'u beşinci, 107 (%19.9)'sü altıncı, 94 (%17.5)'ü yedinci, 88 (%16.4)'ü sekizinci sınıfta öğrenim görmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramı temel alınarak düzenlenmiştir. Cennet ve cehennem tasavvurunun gelişim ve farklılaşması açısından Piaget'nin zihinsel gelişim evreleri olarak sunduğu somut ve soyut işlemler dönemleri araştırmanın genel çerçevesini belirlemektedir. Örneklem grubu bu dönemler göz önünde bulundurulmuş olarak oluşturulmuştur. Piaget'nin kuramındaki "somut işlemler dönemi" ve "soyut işlemler dönemi"nin özelliklerinin daha net gözlenebilmesi amacıyla araştırmamızda somut işlemler dönemi 7-11, soyut işlemler dönemi de 13 yaş ve üzeri olarak sınıflandırılmıştır. 12 yaş ise, geçiş dönemi olarak kabul edilerek üçüncü bir kategori olarak tasarlanmış ve değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak, araştırmada ilköğretim birinci sınıf öğrencilerinin (7 yaş) gerek anket sorularını okuyabilme ve anlayabilme gerekse bu konudaki tasavvurlarını yazabilme güçlükleriyle karşılaşacakları göz önünde bulundurulmuş olarak örnekleme dahil edilmemiştir.

Veri Toplama Aracı

Çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit edebilmek amacıyla hazırlanmış soruların bulunduğu bilgi toplama aracına demografik değişkenlere ilişkin sorular da ilave edilerek araştırmada kullanılacak anket formu oluşturulmuştur. Anket formunda çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit edebilmek amacıyla açık uçlu olarak sorulan "Sence cennet nerededir? Sence cehennem nerededir? Cennet ve cehennem nasıl bir yerdir? Cennet ve cehennemde neler ya da hangi varlıklar bulunmaktadır? vb. sorular yer almaktadır.

İşlem

1. Uygulama

Anket formu, Erzurum ve Samsun illerindeki ilköğretim okullarında öğrenim gören ve tesadüfi örneklem yoluyla seçilen öğrencilere sınıf ortamında tek oturumda uygulanmıştır. Anket uygulamasından önce, uygulamanın daha sağlıklı yürütülmesini sağlamak amacıyla anketi uygulayacak öğretmenler bilgilendirilmiştir. Uygulama sonrasında 535 anket formu değerlendirilmeye alınmıştır.

2. Verilerin Analizi

Araştırmada kullanılan anket formundaki açık uçlu sorulara verilen cevaplar not edilerek numaralandırılmıştır. Daha sonra bu cevaplara ait anlam öbekleri ve temalar saptanmıştır.

ve cevaplar bu numaralarla kodlanarak veri kısmına girilmiştir. Elde edilen veriler, SPSS for WINDOWS 16.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Analiz sonuçları öncelikle frekans analizi kapsamında “sayısal ve yüzdese” olarak sunulmuştur. Bununla birlikte, elde edilen verilerin değerlendirilmesinde “ki-kare (kay-kare)” analizi uygulanmıştır.

Bulgular ve Değerlendirme

Örneklem grubundaki öğrencilerin cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit etmek amacıyla sorulan sorulara verilen cevapların toplamda ve yaş gruplarına göre dağılımı, ayrıca bu bulgularla ilgili değerlendirmeler aşağıda sunulmuştur.

“Sence cennet ve cehennem var mıdır?” şeklinde sorulan soruya araştırmaya katılan öğrencilerin tamamı (535 kişi) cennet ve cehennemin varolduğu cevabını vermiştir.

Tablo 1: Örneklemenin yaş gruplarına göre “Sence cennet nerededir?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Sence cennet nerededir?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Gökyüzünde/uzayda	N	55	16	23	94
	%	58.5	17.0	24.5	17.5
Ahirette/öteki dünyada	N	109	63	110	282
	%	38.7	22.3	39.0	52.4
Allah'ın yanında	N	19	12	12	43
	%	44.2	27.9	27.9	8.0
Annelerin ayakları altında	N	-	-	10	10
	%	-	-	1.9	1.9
Olumlu bireysel özelliklere göre değerlendirme	N	5	10	27	42
	%	11.9	23.8	64.3	7.8
Bilmiyorum	N	12	10	17	39
	%	30.8	25.6	43.6	7.2
Cevap yok	N	12	6	7	25
	%	48.0	24.0	28.0	4.6
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2= 50.52$		sd=12		p<.001	

Tablo 1’de görüldüğü gibi “Sence cennet nerededir?” şeklinde sorulan soruya araştırmaya katılan örneklem grubu en yüksek oranda (%52.4) cennetin “ahirette/öteki dünyada” olduğu cevabını vermiştir. Yine örneklem grubunun %17.5’i cennetin “gökyüzünde/uzayda”; %8’i de cennetin “Allah’ın yanında” olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin %7.8’i ise bu soruyu “olumlu bireysel özellikler” açısından değerlendirmiştir. Öğrencilerin %1.9’u (10 kişi) ise bu soruya cennet “annelerin ayakları altındadır” şeklinde cevap vermiştir. Öğrencilerin %7.2’si “bilmiyorum” cevabını verirken, %4.6’sı bu soruya cevap vermemiştir.

1) Olumlu bireysel özellikler olarak isimlendirilen grupta, “iyi insanların ve günahı olmayanların gideceği yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

Bu soruya verilen cevaplar yaş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, cennetin ahirette/öteki dünyada olduğunu belirten öğrenci sayısının her iki yaş grubunda da eşit düzeyde ve en yüksek oranda olduğu görülmektedir (13-15 yaş grubunda %39; 8-11 yaş grubunda %38.7). Cennetin gökyüzünde/uzayda olduğunu belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%58.5), 13-15 yaşları arasındaki öğrencilerin oranından (%24.5) daha fazladır. Tanrı tasavvurlarına benzer bir şekilde çocukların cennet tasavvurlarında da cennet güzel ve yüce bir mekân olduğu için çocukların ona gökyüzünü tahsis etmeleri cennete gösterdikleri sevgiyi sembolize eder. Ayrıca çocukların genellikle hayal edebilecekleri en yüce mekânlardan birisinin gökyüzü olması, onların cennetin gökyüzünde olduğunu tasavvur etmelerinde etkili olabilir (Yavuz, 1987: 184). Yine cennetin Allah'ın yanında olduğunu belirten 8-11 yaşları arasındaki öğrencilerin oranı (%44.2), 13-15 yaşları arasındaki öğrencilerin oranından (%27.9) daha fazladır. Bu son iki madde dikkate alındığında 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cennet ve cehenneme somut bir mekân tahsis etme oranlarının, 13-15 yaş grubundaki öğrencilere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum Piaget'nin zihinsel gelişim dönemlerindeki somut ve soyut düşünme özelliklerinin bu tasavvurlara yansması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu tür bir tasavvurda, çevreden öğrenilen bilgilerin de etkili olduğu söylenebilir. Cennete bir mekân tahsis etmek yerine, cennetin olumlu kişilik özelliklerine sahip olan kişilerin gideceği bir yer olduğunu belirten 13-15 yaşları arasındaki öğrencilerin oranı %64.3 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %11.9'dur. Bu durumda, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin belirli mekânsal özelliklerden daha çok, cenneti ahlâkî olgunluğa ulaşan kişilerin kaldığı bir yer olarak tasvir etme gayreti içerisinde olmaları etkili olabilir. 13-15 yaş grubu içerisinde cennetin annelerin ayakları altında olduğunu belirten 10 öğrenci bulunurken (bu maddenin mecâzi anlamındaki bilgiye sahip olmalarından kaynaklanıyor), 8-11 yaş grubunda bu cevabı veren öğrenci bulunmamaktadır. Yaş grupları arasındaki farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2= 50.52$, $sd=12$).

Tablo 2: Örneklemin yaş gruplarına göre “Sence cehennem nerededir?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Sence cehennem nerededir?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Gökyüzünde/ uzayda	N	20	-	-	20
	%	3.7			3.7
Ahirette/ öteki dünyada	N	111	69	118	298
	%	37.1	23.2	39.6	55.4
Yerin altında	N	45	12	20	77
	%	58.4	15.6	26.0	14.3
Şeytan'ın yanında	N	5	6	10	21
	%	23.8	28.6	47.6	3.9
Olumsuz bireysel özelliklere göre değerlendirme	N	5	12	29	46
	%	10.9	26.1	63.0	8.6
Bilmiyorum	N	10	12	21	43
	%	23.3	27.9	48.8	8.0
Cevap yok	N	16	6	8	30
	%	53.3	20.0	26.7	5.6
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
		$\chi^2= 69.38$	$sd=12$	$p<.001$	

“Sence cehennem nerededir?” şeklinde sorulan soruya Tablo 2’de görüldüğü gibi örneklem grubunun yarısından fazlası (%55.4) cehennemin “ahirette/öteki dünyada” ve %14.3’ü ise “yerin altında” olduğu cevabını vermiştir. Öğrencilerin %8.6’sı bu soruyu olumsuz bireysel özelliklere göre değerlendirirken², %8’i bilmediklerini ifade etmiş, %5.6’sı ise bu soruya cevap vermemiştir. Yine öğrencilerin %3.9’u cehennemin “Şeytan’ın yanında”, %3.7’si “gökyüzünde/uzayda” olduğunu belirtmiştir.

Bu soruya verilen cevaplar yaş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, cehennemin ahirette/öteki dünyada olduğunu belirten öğrenci sayısının her iki yaş grubunda da hemen hemen eşit düzeyde ve en yüksek oranda olduğu görülmektedir (13-15 yaş grubunda %39.6; 8-11 yaş grubunda %37.1). Cehennemin “yerin altında” olduğunu belirten 8-11 yaşları arasındaki öğrencilerin oranı (%58.4), 13-15 yaşları arasındaki öğrencilerin oranının iki katından daha fazladır (%26). Cehennemin yerin altında olduğuyla ilgili tasavvurlara benzer tasavvur ve inançların eski kültürlerde ve farklı dinlerdeki inanç sistemlerinde de yer aldığı görülmektedir (Harman, 1993: 225-233). Çocukların hoşlanılmayan, korkulan ve kötülüklerin bulunduğu bir yer olarak tasavvur ettikleri cehennemin yerin altında bulunduğunu söylemelerinde, yerin altını karanlık, bilinmeyen ve korkulan hayvanların yaşadığı mekân olarak düşünmelerinin de etkili olduğu söylenebilir. Örneklemin cehennemi şeytanın yanında konumlandırmalarında ise çocuklara göre kötü ve olumsuz

2) Olumsuz bireysel özellikler olarak isimlendirilen grupta, “kötülük yapan ve günah işleyen insanların gideceği bir yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

özelliklere sahip olan şeytanın cehennemde bulunduğu düşüncesi etkili olabilir. Bu durum 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin somut düşüncesinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Cennetle ilgili tasavvurlarda da görüldüğü gibi, cehenneme bir mekân tahsis etmek yerine, cehennemin olumsuz bireysel özelliklere sahip kişilerin gideceği bir yer olduğunu belirten 13-15 yaşları arasındaki öğrencilerin oranı %63 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %10.9 gibi düşük bir orana sahip bulunmaktadır. Bu durumda, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin belirli mekânsal özelliklerden daha çok, cehennemi kötülük yapan ve günahkâr insanların bulunduğu bir yer olarak düşünmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Gruplar arasındaki bu farklılıkların $p < .001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2 = 69.38$, $sd = 12$).

Tablo 3: Örneklemin yaş gruplarına göre “İnsanlar cennette ne kadar kalacaklar?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

İnsanlar cennette ne kadar kalacaklar?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Sonsuza kadar	N	93	67	133	293
	%	31.7	22.9	45.4	54.5
Ömrünün sonuna kadar	N	36	23	26	85
	%	42.4	27.1	30.6	15.8
Kıyamet gününe kadar	N	22	17	25	64
	%	34.4	26.6	39.1	11.9
Yaptığı iyilik kadar	N	16	10	22	48
	%	33.3	20.8	45.8	8.9
1 gün-1000 yıl arası	N	27	-	-	27
	%	5.0	-	-	5.0
Bilmiyorum	N	18	-	-	18
	%	3.3	-	-	3.3
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100

$\chi^2 = 81.76$ $sd = 10$ $p < .001$

Tablo 3’de görüldüğü gibi “Sana göre insanlar cennette ne kadar kalacaklar?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %54.5’i “sonsuzca kadar”, %15.8’i “ömrünün sonuna kadar”, %11.9’u “kıyamet gününe kadar”, %8.9’u “yaptığı iyilik kadar”, %5.0’i “1 gün-1000 yıl arası”, %3.3’ü “bilmiyorum” cevabını vermiştir.

Bu soruya verilen cevaplar yaş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, insanların cennette sonsuzca kadar kalacağını belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı %45.4 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %31.7’dir. Bu maddeyi işaretleyen 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranının daha yüksek olmasında, insanların cennette sonsuzca kadar yaşayacağı hakkındaki bilgi ve inancın etkili olduğu söylenebilir. İnsanların cennette ömrünün sonuna kadar kalacağını belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%42.4), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%30.6) daha fazladır. Burada öğrencilerin, insanların dünyadaki gibi cennette de sınırlı bir ömre sahip bulunduğu düşüncesinde oldukları gö-

rılmaktadır. İnsanların cennette kıyâmet gününe kadar kalacağını belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%39.1), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%34.4) daha fazladır. Yine, insanların cennette yaptıkları iyilik kadar kalacağını belirten 13-15 yaş grubu öğrencilerinin oranı %45.8 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %33.3'tür. 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin insanların cennette yaptıkları iyilik kadar (%45.8) kalacağını belirtmeleri, onların ahlâkî yargılara daha fazla ehemmiyet vermelerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. 8-11 yaş grubu öğrencilerinin %5 oranında cennette kalma süresini 1 gün ile 1.000 yıl arasında değişen bir süreyle sınırlandırmalarında onların somut düşüncelerinin etkili olduğu söylenebilir. 13-15 yaş grubunda bulunan öğrencilerden bu maddeyi seçen bulunmamaktadır. Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2= 81.76$, $sd=10$).

Tablo 4: Örneklemin yaş gruplarına göre “İnsanlar cehennemde ne kadar kalacaklardır?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

İnsanlar cehennemde ne kadar kalacaklar?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Sonsuza kadar	N	61	31	34	126
	%	48.4	24.6	27.0	23.4
Ömrünün sonuna kadar	N	31	13	9	53
	%	58.5	24.5	17.0	9.9
Kıyamet gününe kadar	N	19	13	19	51
	%	37.3	25.5	37.3	9.5
Yaptığı kötülük kadar	N	55	60	144	259
	%	21.2	23.2	55.6	48.1
1 gün-1000 yıl arası	N	29	-	-	29
	%	5.4	-	-	5.4
Bilmiyorum	N	17	-	-	17
	%	3.2	-	-	3.2
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2= 131.0$		$sd=10$		$p<.001$	

“Sana göre insanlar cehennemde ne kadar kalacaklar?” şeklinde sorulan soruya Tablo 4’te görüldüğü gibi örneklem grubunun %48.1’i “yaptığı kötülük kadar”, %23.4’ü “sonsuza kadar”, %9.9’u “ömrünün sonuna kadar”, %9.5’i “kıyamet gününe kadar”, %5.4’ü “1 gün-1000 yıl arası”, %3.2’si “bilmiyorum” cevabını vermiştir.

Bu soruya verilen cevaplar yaş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, 13-15 yaş grubundaki öğrenciler en yüksek oranda (%55.6) insanların cehennemde yaptıkları kötülük kadar kalacaklarını belirtirken, 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin bu cevabı verme oranı %21.2 ile sınırlı kalmıştır. Bu durum cehennemde kalma süresini somut bir zaman sınırlamasından daha çok yapılan kötülüğe göre değerlendirmenin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu cevabın verilmesinde ahlâkî yargıların 13-15 yaş

grubundaki öğrencilerde daha belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. 8-11 yaş grubundaki öğrenciler ise en yüksek oranda (%58.5) insanların cehennemde ömürlerinin sonuna kadar kalacaklarını belirtmiştir. Cennette kalma süresinde olduğu gibi burada da öğrenciler, insanların dünyadaki gibi cehennemde de sınırlı bir ömre sahip olduklarını düşünmektedir. Yine 8-11 yaş grubundaki öğrenciler %48.4 oranında insanların cehennemde sonsuza kadar kalacağını belirtirken, bu oran 13-15 yaş grubunda %27'dir. Bu maddeyi işaretleyen 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranının yüksek çıkmasında, onların dinî inanç gereği günahlarının cezasını çeken kişilerin cehennemden cennete gidebilecekleri bilgisinden yoksun olmalarının etkili olduğu söylenebilir. 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cehennemde kalma süresini 1 gün ile 1.000 yıl arasında değişen bir süreyle sınırlandırmaları onların somut düşüncelerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. 13-15 yaş grubunda bulunan öğrencilerden bu şıkkı işaretleyen bulunmamaktadır. Ki-kare (kay-kare) analizi sonucunda gruplar arasındaki bu farklılıklar $p < .001$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($\chi^2 = 131.0$, $sd = 10$).

Tablo 5: Örneklemin yaş gruplarına göre “Cennette neler ya da hangi varlıklar vardır?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennette neler ya da hangi varlıklar vardır?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
İyi insanlar	N	19	12	18	49
	%	38.8	24.5	36.7	9.1
Allah, peygamber ve soyut varlıklar	N	34	24	91	149
	%	22.8	16.1	61.1	27.7
Sevimli hayvanlar	N	22	-	-	22
	%	4.1	-	-	4.1
Sevilen yiyecekler	N	14	-	-	14
	%	2.6	-	-	2.6
Güzel tabiat unsurları	N	61	37	30	128
	%	47.7	28.9	23.4	23.8
Arzulanan eşyalar	N	12	14	17	43
	%	27.9	32.6	39.5	8.0
İstenilen her şey	N	50	30	50	130
	%	38.5	23.1	38.5	24.2
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2 = 104.1$		$sd = 12$		$p < .001$	

“Sana göre cennette neler ya da hangi varlıklar vardır?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %27.7’si “Allah, peygamber ve soyut varlıklar”³, %24.2’si “istenilen her şey”, %23.8’i “güzel tabiat unsurları”⁴, %9.1’i “iyi insanlar”, %8’i “arzulanan eşyalar”, %4.1’i “sevimli hayvanlar”, %2.6’sı “güzel yiyecekler”in bulunduğu cevabını vermiştir.

3) Soyut varlıklar olarak isimlendirilen grupta, “melekler, cinler, periler, şehitler” gibi cevaplar yer almaktadır.

4) Güzel tabiat unsurları olarak isimlendirilen grupta, “ağaçlar, çiçekler, çimenler” gibi cevaplar yer almaktadır.

Bu soruya verilen cevaplar yaş gruplarına göre değerlendirildiğinde, cennette Allah, peygamber ya da soyut varlıkların olduğunu belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı %61.1 gibi yüksek bir orana sahipken, bu oran 8-11 yaş grubunda %22.8'dir. Bu 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin soyut kavramları daha iyi değerlendirebilme kapasitesine sahip olduklarının bir göstergesidir. 8-11 yaş grubundaki öğrenciler ise en yüksek oranda (%47.7) cennette güzel tabiat unsurlarının bulunduğunu belirtmişlerdir. Yine, 8-11 yaş grubundaki öğrenciler %38.8 oranında cennette iyi insanların bulunduğunu belirtirken, bu oran 13-15 yaş grubunda %36.7'dir. 8-11 yaş grubundaki öğrenciler cennette sevimli hayvanlar (%4.1) ve sevilen yiyecekler (%2.6) bulunduğunu belirtirken, 13-15 yaş grubunda bu cevabı veren öğrenci bulunmamaktadır. Bu durum 8-11 yaş grubundaki çocukların, hâlihazırda çocuksu duygu ve isteklere sahip olduklarını ve cennette de sevilen yiyeceklerin, sevimli hayvanların ve dünyada istedikleri halde her zaman kavuşamadıkları nesnelere bulunduğu bir mekân olarak tasavvur ettiklerini göstermektedir. Her iki yaş grubundaki öğrencilerin cennette istenilen her şeyin bulunduğunu eşit düzeyde (%38.5) belirtmiş olmaları, istedikleri şeyler farklı olmasına rağmen cennette istedikleri her şeyin kendilerine verileceği ümidi ve inancı içerisinde olduklarının bir göstergesidir. Yaş grupları arasındaki bu farklılaşmanın $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır ($\chi^2= 104.1$, $sd=12$).

Tablo 6: Örneklemenin yaş gruplarına göre “Cehennemde neler ya da hangi varlıklar vardır?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cehennemde neler ya da hangi varlıklar var?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Kötü insanlar	N	31	13	20	64
	%	48.4	20.3	31.2	11.9
Soyut varlıklar	N	21	18	101	140
	%	15.0	12.9	72.1	26.0
Ateş	N	124	71	73	268
	%	46.3	26.5	27.2	49.8
Kötü, sevilmeyen varlık ve nesnelere	N	24	15	12	51
	%	47.1	29.4	23.5	9.5
Bilmiyorum	N	12	-	-	12
	%	2.2	-	-	2.2
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
		$\chi^2= 107.7$	$sd=8$	$p<.001$	

Tablo 6'da görüldüğü gibi “Sana göre cehennemde neler ya da hangi varlıklar vardır?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %49.8'i “ateş”, %26'sı “soyut varlıklar”, %11.9'u “kötü insanlar”, %9.5'i “kötü, istenilmeyen varlık ve nesnelere”, %2.2'si

- 5) Soyut varlıklar olarak isimlendirilen grupta, “Azrâil, Şeytan, Zebâni, sorgu meleği, cinler ve ruhlar” gibi cevaplar yer almaktadır.
- 6) Kötü, istenilmeyen varlık ve nesnelere olarak isimlendirilen grupta, “Yılan, akrep, örümcek, pis olan şeyler, kaynayan kazanlar, topuzlar, kılıç” gibi cevaplar yer almaktadır.

“bilmiyorum” cevabını vermiştir. Örneklem grubunun yaklaşık %50 oranında (%49.8) cehennemde ateş bulunduğunu belirtmiş olmaları onların cehennem tasavvurları içerisinde ateşin önemli bir figür olduğunu göstermektedir. Nitekim Yavuz tarafından yapılan bir araştırmada da çocukların cehennem tasavvurlarında ateş figürünün önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir (Yavuz, 1987: 184-189).

Cehennemde neler ya da hangi varlıklar vardır şeklindeki soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, cehennemde soyut varlıkların olduğunu belirten 13-15 yaş grubundaki öğrenciler %72.1 gibi yüksek bir orana sahipken, bu oran 8-11 yaş grubunda %15’tir. Bu 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin 8-11 yaş grubundaki öğrencilere oranla soyut kavramları daha iyi değerlendirebilme yetisine sahip olduklarını göstermektedir. Öte yandan 8-11 yaş grubundaki öğrenciler cehennemde %48.4 oranında kötü insanların, %47.1 oranında kötü, sevilmeyen varlık ve nesnelere, %46.3 oranında ateşin bulunduğunu belirtirken, bu oranlar 13-15 yaş grubunda sırasıyla %31.2, %23.5 ve %27.2’dir. Burada 8-11 yaş grubundaki ateş figürünün yaş ilerledikçe azaldığı ve bunun yerini soyut varlıkların aldığı görülmektedir. Bununla birlikte çocukların cehennemde daha çok kötü, sevilmeyen ve korkulan varlık ya da nesnelere tasavvur etmelerinde yaşadıkları sosyal çevrenin ve o çevredeki dinî inançların, eğitim ve bilgilendirmenin etkili olduğu söylenebilir. Gruplar arasındaki bu farklılıklar $p<.001$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($\chi^2= 107.7$, $sd=8$).

Tablo 7: Örneklem yaş gruplarına göre “Cennette en çok ne istersin?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennette en çok ne istersin?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Allah’ı görmek	N	9	7	8	24
	%	37.5	29.2	33.3	4.5
Peygamberimizi görmek	N	15	9	16	40
	%	37.5	22.5	40.0	7.4
Sevilen yiyecekler	N	28	13	12	53
	%	52.8	24.5	22.6	9.9
Sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklar	N	73	26	37	136
	%	53.7	19.1	27.2	25.3
Ailesel istekler	N	41	33	75	149
	%	27.5	22.1	50.3	27.7
İbadet etmeyle ilgili istekler	N	12	6	18	36
	%	33.3	16.7	50.0	6.7
Huzur ve mutluluk	N	26	18	31	75
	%	34.7	24.0	41.3	13.9
Bilmiyorum	N	8	5	9	22
	%	36.4	22.7	40.9	4.1
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2= 32.43$		$sd=14$		$p<.001$	

“Cennette en çok ne istersin?” şeklinde sorulan soruya Tablo 7’de görüldüğü gibi örneklem grubunun %27.7’si “ailesel istekler”⁷, %25.3’ü “sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklar”⁸, %13.9’u “mutluluk ve huzur”, %9.9’u “sevilen yiyecekler”, %7.4’ü “Peygamberimizi görmek”, %6.7’si “ibadet etmeyle ilgili istekler”⁹, %4.5’i “Allah’ı görmek”, %4.1’i “bilmiyorum” cevabını vermiştir. Burada örneklem grubunun en yüksek oranda cennette ailesel isteklerde bulunduğu görülmektedir. Cennette anne-baba, kardeş, ya da akrabalarla birlikte olabilmek isteği vardır. Bu bulgu her iki gruptaki öğrencilerin başta anne ve baba olmak üzere yakınlarına karşı duydukları sevgiye işaret ettiği gibi onların yine bilmedikleri ya da tecrübe edemedikleri bir dünyada güvendikleri ve onlar tarafından sevildikleri insanları yanlarında görmek istemelerinin bir göstergesi olabilir.

Bu soruya verilen cevaplar yaş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin %50 gibi yüksek bir oranda ailesel isteklerde buldukları, bu oranın 8-11 yaş grubunda %27.5 olduğu görülmektedir. Örneklem grubunun ikinci sırada tercih ettiği sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklarla ilgili isteklerinin yaş gruplarına göre dağılımı şöyledir: 8-11 yaş grubunda bulunan öğrenciler %53.7 oranında cennette sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklar isterken, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerden bunları isteyenlerin oranı 27.2’dir. Görüldüğü gibi 13-15 yaş grubunda ailesel istekler ağırlıkta iken, 8-11 yaş grubunda sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklarla ilgili istekler ağırlıktadır. Bu durum iki yaş grubu arasındaki somut ve soyut düşüncenin gelişimi ve farklılaşmasını gösteren önemli bir veri olarak değerlendirilebilir. Aynı durum cennette sevilen yiyeceklerle ilgili isteklerde de kendisini göstermektedir (8-11 yaş grubu, %52.8; 13-15 yaş grubu, %22.6). Yavuz tarafından yapılan çalışmada da öğrencilerin cennette güzel meyve ve çeşitli yiyeceklerin bulunduğunu ifade ettikleri görülmektedir (Yavuz, 1987: 184). Bu soruya verilen cevaplardaki ilginç bulgulardan birisi de, örneklem grubunun cennette ibadet etmeyle ilgili istekleridir. Cennette ibadet etmeyle ilgili isteklerin oranı 13-15 yaş grubunda %50 iken 8-11 yaş grubunda bu oran %33.3’tür. Bu sonuç 13-15 yaş grubunda daha fazla olmakla birlikte her iki yaş grubunda da cennette namaz kılmak, Kur’an-ı Kerim okuma gibi istekler açısından cennette de ibadet etmeye devam edileceği şeklinde bir tasavvurun bulunduğunu göstermektedir. Cennette huzur ve mutluluğu isteyen 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%41.3), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%34.7) daha fazladır. Yine 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin %40’ı cennette Peygamberimizi görmeyi, %33.3’i Allah’ı görmeyi isterken, 8-11 yaş grubunda cennette Allah’ı ve Peygamberimizi görmek isteyenlerin oranı eşittir (%37.5). Gruplar arasındaki bu farklılıklar $p < .001$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($\chi^2 = 32.43$, $sd = 14$).

-
- 7) Ailesel istekler olarak isimlendirilen grupta, “anne, baba, akrabalar ve yakın arkadaşlarla birlikte olmak” gibi cevaplar yer almaktadır.
  - 8) Sevilen çeşitli eşyalar ve oyuncaklar olarak isimlendirilen grupta, “araba, bilgisayar, bisiklet, televizyon ve çeşitli oyuncaklar” gibi cevaplar yer almaktadır.
  - 9) İbadet etmeyle ilgili istekler olarak isimlendirilen grupta, “namaz kılmak, Kur’an-ı Kerim okumak” gibi cevaplar yer almaktadır.

Tablo 8: Örneklemin yaş gruplarına göre “Cennet mi yoksa cehennem mi daha büyüktür?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennet mi yoksa cehennem mi daha büyüktür?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Cennet	N	162	77	127	366
	%	44.3	21.0	34.7	68.0
Cehennem	N	20	12	13	45
	%	44.4	26.7	28.9	8.4
Aynı büyüklüktedir	N	18	18	46	82
	%	22.0	22.0	56.1	15.2
Bilmiyorum	N	12	10	20	42
	%	28.6	23.8	47.6	7.8
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
		$\chi^2= 20.62$	$sd=6$	$p<.001$	

Tablo 8’de görüldüğü gibi “Cennet mi yoksa cehennem mi daha büyüktür?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %68.0’i “cennet” daha büyüktür”, %15.2’si “aynı büyüklüktedir”, %8.4’ü “cehennem” daha büyüktür, %7.8’i “bilmiyorum” cevabını vermiştir. Bu soruya verilen cevaplara bakıldığında örneklem grubundaki öğrencilerin en yüksek oranda (%68) cennetin daha büyük olduğuyla ilgili bir tasavvura sahip oldukları görülmektedir. Cehennemin daha büyük olduğunu söyleyenlerin toplam oranı ise %8.4’tür. Çocukların cenneti daha güzel, istedikleri en güzel eşya, yiyecek ve oyuncakların bulunduğu bir yer olarak tasavvur etmelerinin, cenneti daha büyük bir yer olarak tasavvur etmelerinde etkili olduğu söylenebilir.

Örneklem grubu içerisinde cennetin daha büyük olduğunu söyleyen 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%44.3), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%34.7) daha fazladır. Benzer şekilde örneklem grubu içerisinde cehennemin daha büyük olduğunu söyleyen 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%44.4), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%28.9) daha fazladır. Ancak cennet ve cehennemin aynı büyüklükte olduğunu söyleyen 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%56.1), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranının iki katından daha fazladır (%22). Yine bu soruya “bilmiyorum” cevabı veren 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı %47.6 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %28.6’dır. Yaş gruplarına göre 8-11 yaş grubundaki öğrenciler ya cennet (%44.3) ya da cehennemin (%44.4) daha büyük olduğunu ifade ederken, 13-15 yaş grubundaki öğrenciler %56.1 oranında cennet ve cehennemin aynı büyüklükte olduğunu ya da %47.6 oranında hangisinin daha büyük olduğunu bilmediklerini belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle cennet ya da cehennemin hangisinin daha büyük olduğu hakkında bir kesin bir kanaate sahip olmayan 13-15 yaş grubundaki öğrenciler ya ikisi de aynı büyüklüktedir maddesini tercih ederek ya da bilmediklerini ifade ederek mantıksal bir değerlendirmede bulunmuşlardır. Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2= 20.62$, $sd=6$).

Tablo 9: Örneklemin yaş gruplarına göre “Cennet nasıl bir yerdir, anlatır mısın?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennet nasıl bir yerdir, anlatır mısın?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Olumlu mekânsal özellikler	N	154	65	64	283
	%	54.4	23.0	22.6	52.6
Olumlu insanî özellikler	N	23	26	124	173
	%	13.3	15.0	71.7	32.2
Hoşlanılan canlı ve cansız varlıklar	N	35	26	18	79
	%	44.3	32.9	22.8	14.7
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2=127.7$		sd=4		p<.001	

Tablo 9’da görüldüğü gibi “Cennet nasıl bir yerdir, anlatır mısın?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %52.6’sı cenneti olumlu mekânsal özelliklere¹⁰, %32.2’si olumlu insanî özelliklere¹¹ göre değerlendirirken, %14.7’si ise hoşlanılan canlı ve cansız varlıkların bulunduğu bir yer olarak tasavvur etmektedir.

Çocukların tasavvurlarına daha yakından bakıldığında, cennet ve cehennem tasavvurlarının iki ana grupta toplandığını görürüz: a) Cennet ve cehennemin nasıl bir yer olduğu, b) İnsan fiillerinin değerlendirilişi ve cennet ve cehennem arasındaki ilişkiler. Burada çocukları, insanın fiilleri ile cennet ve cehennem ilişkilerinin daha çok ilgilendirdiği bir gerçek. Diğer bir ifadeyle, çocuklarca cennet ve cehennemin mahiyeti, sanki önceden biliniyormuş gibi onlar düşüncelerini, her ikisine kimlerin layık olduğu üzerine çevirmiş bulunmaktadır (Yavuz, 1987: 187-188).

Cennetin nasıl bir yer olduğuyla ilgili soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında dikkati çeken en önemli bulgu, 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cenneti en yüksek oranda (%54.4) olumlu mekânsal özelliklere göre tasavvur ederken, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin cenneti en yüksek oranda (%71.7) olumlu insanî özelliklere göre tasavvur etmeleridir. Bu yaklaşım 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin 8-11 yaş grubundaki öğrencilere göre konuyu daha soyut ve daha ahlâkî ilkeler açısından değerlendirdiklerini göstermektedir. Cenneti olumlu mekânsal özelliklere göre değerlendiren 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%54.4), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%22.6) daha fazladır. Yapılan araştırmalarda da örneklem grubumuzdaki öğrenciler gibi, çocukların cennet tasavvurlarında olumlu mekânsal özelliklerin yer aldığı görülmektedir (Yavuz, 1987: 184; Selçuk, 1990: 103). Kutsal kitaplardaki tasvirlerin de etkisi ile çoğun-

10) Olumlu mekânsal özellikler olarak isimlendirilen grupta, “güzel bir yer, yeşilliklerle, çiçeklerle ve ağaçlarla dolu bir yer, pınarların bulunduğu ve kuş seslerinin olduğu bir yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

11) Olumlu insanî özellikler olarak isimlendirilen grupta, “iyi insanların, iyilik yapan ve sevabı olan kişilerin mükâfatlandırıldığı bir yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

lukla cennet, yeşillikler ve çiçeklerle bezenmiş, içinde ırmakların aktığı, her türlü nime-
tin bulunduğu bir yer, cehennem ise, zindan ve mağara gibi karanlık, ateş ve pisliklerle
dolmuş bir yer olarak tasavvur edilmektedir (Peker, 2000: 95-96). Yine cennette hoşlanılan
canlı ve cansız varlıkların bulunduğunu belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı
(%44.3), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%22.8) daha fazladır. Öte yandan
cenneti olumlu insanî özelliklere göre değerlendiren 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin
oranı (%71.7), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%13.3) daha fazladır. Bu
durum 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cenneti daha çok mekânsal ya da orada bulu-
nan canlı ve cansız varlıklara göre değerlendirirken, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin
cenneti daha çok olumlu insanî ve ahlâkî özelliklere sahip olan kişilerin gidebileceği bir
yer olarak değerlendirdiği görülmektedir. Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p < .001$
düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmaktadır ($\chi^2 = 127.7$, $sd = 4$).

Tablo 10: Örneklem yaş gruplarına göre “Cehennem nasıl bir yerdir, anlatır
mısın?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cehennem nasıl bir yer, anlatır mısın?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Olumsuz mekânsal özellikler	N	147	83	57	287
	%	51.2	28.9	19.9	53.3
Olumsuz insanî özellikler	N	22	7	127	156
	%	14.1	4.5	81.4	29.0
Hoşlanılmayan canlı ve cansız varlıklar	N	43	27	22	92
	%	46.7	29.3	23.9	17.1
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
		$\chi^2 = 172.6$	$sd = 4$	$p < .001$	

Tablo 10’da görüldüğü gibi “Cehennem nasıl bir yerdir, anlatır mısın?” şeklinde so-
rulan soruya örneklem grubunun %53.3’ü cehennemi olumsuz mekânsal özelliklere¹²,
%29’u olumsuz insani özelliklere¹³ göre değerlendirirken, %17.1’i hoşlanılmayan canlı
ve cansız varlıkların bulunduğu bir yer olarak tasavvur etmektedir.

Örneklem grubunun cennetle ilgili tasavvurlarında olduğu gibi, cehennemın nasıl bir
yer olduğuyla ilgili soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında
dikkati çeken en önemli bulgu, 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cehennemi en yüksek
oranda (%51.2) olumsuz mekânsal özelliklere göre tasavvur ederken, 13-15 yaş grubun-
daki öğrencilerin cehennemi en yüksek oranda (%81.4) olumsuz insanî özelliklere göre
tasavvur etmeleridir. Bu 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin 8-11 yaş grubundaki öğren-

12) Olumsuz mekânsal özellikler olarak isimlendirilen grupta, “kötü ve korkunç bir yer, ateşin, yanık insanların, korkunç hayvanların bulunduğu bir yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

13) Olumsuz insanî özellikler olarak isimlendirilen grupta, “kötü insanların, kötülük yapan ve günah işleyen insanların cezalandırıldığı bir yer” gibi cevaplar yer almaktadır.

cilere göre daha soyut ve daha çok ahlâkî ilkelere dayalı bir değerlendirme içerisinde olduklarını göstermektedir. Cehennemi olumsuz mekânsal özelliklere göre değerlendiren 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%51.2), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%19.9) daha fazladır. Yine cehennemde hoşlanılmayan canlı ve cansız varlıkların bulunduğunu belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%46.7), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%23.9) oldukça fazladır. Öte yandan cehennemi olumsuz insani özelliklere göre değerlendiren 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%81.4), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%14.1) daha fazladır. Bu 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cehennemi daha çok mekânsal ya da orada bulunan canlı ve cansız varlıklara göre değerlendirirken, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin cehennemi daha çok olumsuz insanî özelliklere sahip olan kişilerin gidebileceği bir yer olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2= 172.6, sd=4$).

Tablo 11: Örneklemin yaş gruplarına göre “Cennete kimler gider?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennete kimler gider?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Allah'a inanan kişiler	N	19	21	56	96
	%	19.8	21.9	58.3	17.8
İyi insanlar	N	175	62	77	314
	%	55.7	19.7	24.5	58.4
Allah'ın emirlerine uyanlar	N	18	34	73	125
	%	14.4	27.2	58.4	23.2
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2= 91.02$		$sd=4$	$p<.001$		

Tablo 11’de görüldüğü gibi “Cennete kimler gider?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %58.4’ü “iyi insanlar”, %23.2’si “Allah’ın emirlerine uyan kişiler”, %17.8’i “Allah’a inanan kişiler” cevabını vermiştir.

Cennete kimler gider şeklinde sorulan soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 13-15 yaş grubunda bulunan öğrenciler %58.3 oranında cennete Allah’a inanan kişilerin, %58.4 oranında Allah’ın emirlerine uyan kişilerin gideceği cevabını vermiştir. Bu bulgu, 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin daha soyut olarak düşünebildiklerini, Allah’a inanma ve O’nun emirlerine uymak gibi ahlâkî sorumlulukların bilincinde olduklarını göstermektedir. Cennete gitmenin Allah’a inanma ve onun emirlerine uyma zorunluluğuyla gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Buna karşın 8-11 yaş grubunda bulunan öğrencilerin %55.7 oranında genel olarak cennete iyi insanların gideceğini belirtmeleri, onların soruya duygusal boyutta cevap verdiklerini, inanç ve ahlâkî sorumluluklardan daha çok yaşlarına ve buldukları zihinsel gelişim düzeylerine bağlı

olarak daha genel ve basit bir kategorileştirme yaptıklarını göstermektedir. Yapılan bir araştırmada, çocuklar tarafından cennet Allah'a inanan kişilerin, iyi insanların ve Allah'ın emirlerine uyan ve ibadetlerini yapan kişilerin gideceği bir yer olarak tasavvur edilmektedir (Yavuz, 1987: 184). Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2= 91.02$, $sd=4$).

Tablo 12: Örneklemin yaş gruplarına göre "Cehenneme kimler gider?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cehenneme kimler gider?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Allah'a inanmayan kişiler	N	19	20	47	86
	%	22.1	23.3	54.7	16.0
Kötü insanlar	N	165	60	80	305
	%	54.1	19.7	26.2	56.7
Allah'ın emirlerine uymayanlar	N	28	37	79	144
	%	19.4	25.7	54.9	26.8
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2= 67.07$		$sd=4$	$p<.001$		

Tablo 12'de görüldüğü gibi "Cehenneme kimler gider?" şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %56.7'si "kötü insanlar", %26.8'i "Allah'ın emirlerine uymayan kişiler", %16'sı "Allah'a inanmayan kişiler" cevabını vermiştir.

"Cehenneme kimler gider?" şeklinde sorulan soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 13-15 yaş grubunda bulunan öğrenciler %54.7 oranında cehenneme Allah'a inanmayan kişilerin, %54.9 oranında Allah'ın emirlerine uymayan kişilerin gideceğini belirtmiştir. Buna karşın 8-11 yaş grubunda bulunan öğrenciler %54.1 oranında cehenneme kötü insanların gideceğini ifade etmiştir. Genel olarak bakıldığında 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin konuyu inanç ve sorumluluklardan daha çok yaşlarına ve buldukları zihinsel gelişim düzeylerine bağlı olarak daha genel bir şekilde değerlendirdikleri görülmektedir. 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin ise daha soyut düşünebildikleri, Allah'a inanmamanın ve O'nun emirlerine uymamanın sonuçlarını daha bilinçli bir şekilde değerlendirebildikleri anlaşılmaktadır. Yavuz tarafından yapılan bir araştırmada, öğrencilerin cenneti Allah'a inanmayan kişilerin, kötü insanların, Allah'ın emirlerini yerine getirmeyen ve ibadetlerini yapmayan kişilerin bulunduğu yer olarak tasavvur ettikleri görülmektedir (Yavuz, 1987: 184-185). Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2= 67.07$, $sd=4$).

Yavuz'un da belirttiği gibi, çocuklara göre gerek cennet, gerekse cehennem bu dünya hayatından sonra söz konusudur. Öldükten sonra insanlar ya cennetlik ya da cehennemlik olup günün birinde cennet ve cehennemi dolduracaklardır. Burada onlar açıkça söyle-

memekle birlikte insana dinî ve ahlâkî yükümlülükler yüklendiğinin farkındadırlar. Ona göre, yaşlar ilerledikçe bunun daha da bilinçli bir hal aldığı görülür. Cennet ve cehennem, ölümden sonra başlayacak âhîret hayatı için hazırlanmış yerlerdir. Kimin nereye gideceği de insanın dünyada işlediği fiillerin ahîrette değerlendirilmesiyle ortaya çıkacaktır. Burada çocuk cennet, cehennem ile insan fiilleri arasında çok sıkı dinî ve ahlâkî ilişki kurmaktadır. Sonuçta, birey bu dünyada yaptığı her işten sorumludur (Yavuz, 1987: 188).

Tablo 13 Örneklemin yaş gruplarına göre “Cennette insanlar ne yapar?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cennette insanlar ne yapar?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Huzur-mutluluk	N	30	18	67	115
	%	26.1	15.7	58.3	21.4
İbadet ederler	N	19	16	13	48
	%	39.6	33.3	27.1	8.9
İyilik yapar, gezerler, oynarlar	N	30	8	8	46
	%	65.2	17.4	17.4	8.6
Anne-baba, arkadaş ve dostlarıyla birlikte olurlar	N	66	23	31	120
	%	55.0	19.2	25.8	22.3
İstedikleri her şeyi yaparlar	N	44	40	76	160
	%	27.5	25.0	47.5	29.7
Bilmiyorum	N	23	12	11	46
	%	50.0	26.1	23.9	8.6
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
$\chi^2=63.61$		sd=10		p<.001	

Tablo 13'te görüldüğü gibi “Cennette insanlar ne yaparlar?” şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %29.7'si “istedikleri her şeyi yaparlar”, %22.3'ü “anne-babaları, arkadaş ve dostlarıyla birlikte olurlar”, %21.4'ü “mutluluk ve huzur içerisinde yaşarlar”, %8.9'u “ibadet ederler”, %8.6'sı “iyilik yaparlar, gezerler, oynarlar, eğlenirler”, %8.6'sı “bilmiyorum” cevabını vermiştir.

Cennette insanların ne yaptığıyla ilgili soruya örneklem grubundaki öğrencilerin en yüksek oranda (%29.7) cennetteki insanların istedikleri her şeyi yapabileceklerini, yine insanların cennette mutluk ve huzur içerisinde yaşayacaklarını, anne-baba, arkadaş ve dostlarıyla birlikte olacaklarını belirtmeleri, onların cennetle ilgili olumlu tasavvurlarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Cennette insanların ne yaptığıyla ilgili soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 13-15 yaş grubundaki öğrenciler en yüksek oranda (%58.3) insanların cennette huzur ve mutluluk içerisinde yaşayacaklarını, 8-11 yaş grubundaki öğrenciler ise en yüksek oranda (%65.2) insanların cennette iyilik yapacaklarını, gezip

oynayacaklarını belirtmiştir. Cennette insanların anne-baba, aile ve akrabalarıyla birlikte olacaklarını belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%55), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%25.8) daha fazladır. Cennette insanların ibadet ettiklerini belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı %39.6 iken, bu oran 13-15 yaş grubunda %27.1'dir. Yine, cennette insanların iyilik yapacaklarını, gezip oynayacaklarını belirten 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%65.2), 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%17.4) daha fazladır. Bu oranlara bakıldığında 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin cennette insanların ne yaptığını duygusal bir bakış açısıyla değerlendirdikleri, çeşitli oyunlar oynamak gibi çocuksu yönlerini ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bununla birlikte 13-15 yaş grubundaki çocukların yavaş yavaş oyun aşamasını geride bıraktıklarını ya da onların cennette yapılanları daha mantıksal ve soyut olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Cennette insanların huzur ve mutluluk içerisinde yaşayacaklarını belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%58.3), 8-11 yaş grubundaki öğrencilerin oranından (%26.1) daha fazladır. Cennette insanların istedikleri her şeyi yapabileceklerini belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı %47.5 iken, bu oran 8-11 yaş grubunda %27.5'tir. 8-11 yaş grubundaki öğrenciler %50 oranında cennette insanların ne yaptığını bilmediğini ifade ederken, bu oran 13-15 yaş grubunda %23.9'dur. Yaş grupları arasındaki bu farklılıkların $p < .001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2 = 63.61$, $sd = 10$).

Tablo 14: Örneklem yaş gruplarına göre "Cehennemde insanlar ne yapar?" sorusuna verdikleri cevapların dağılımı

Cehennemde insanlar ne yapar?		Yaş grupları			Toplam
		8-11	12	13-15	
Kötülük yaparlar	N	30	-	-	30
	%	5.6	-	-	5.6
Acı çekerler	N	164	112	201	477
	%	34.4	23.5	42.1	88.7
Bilmiyorum	N	18	5	5	28
	%	64.3	17.9	17.9	5.2
Toplam	N	212	117	206	535
	%	39.6	21.9	38.5	100
		$\chi^2 = 58.82$	$sd = 4$	$p < .001$	

Tablo 14'te görüldüğü gibi "Cehennemde insanlar ne yaparlar?" şeklinde sorulan soruya örneklem grubunun %88.7'si "acı çekerler, günahlarının cezasını çekerler, ateş içerisinde yanarlar", %5.6'sı "kötülük yaparlar", %5.2'si "bilmiyorum" cevabını vermiştir. Bu soruya verilen cevaplar arasındaki en önemli bulgu örneklem grubundaki öğrencilerin %88.7 oranında cehennemde insanların acı çekeceklerini, günahlarının cezasını çekeceklerini, ateş içerisinde yanacaklarını vb. belirtmiş olmalarıdır. Bu bulgu örneklem grubu içerisindeki öğrencilerin, insanların yaptıkları hataların karşılığını/bedelini cehennemde ödeyecekleriyle ilgili bir bilgi ve inanca sahip olduklarının bir göstergesidir.

Cehennemde insanların ne yaptığıyla ilgili soruya verilen cevapların yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 8-11 yaş grubundaki öğrenciler %5.6 oranında cehennemdeki insanların kötülük yaptığını belirtmişlerdir. 13-15 yaş grubunda bu cevabı veren öğrenci bulunmamaktadır. Cehennemde insanların acı çekeceğini belirten 13-15 yaş grubundaki öğrencilerin oranı (%42.1), 8-11 yaş grubunda bulunan öğrencilerin oranından (%34.4) daha fazladır. Bu soruya 8-11 yaş grubundaki öğrenciler %64.3 oranında bilmiyorum cevabını verirken, 13-15 yaş grubunda bu soruya bilmiyorum cevabını veren öğrencilerin oranı %17.9'dur. Yaş grupları arasındaki bu farklılaşmanın $p < .001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır ($\chi^2 = 58.82$, $sd=4$).

Bütün bunlardan hareketle diyebiliriz ki, çocukların tasavvurlarında cennet güzel cehennemse kötü bir yerdir. Yavuz, çocukların cennet ve cehennem gibi belirli tasavvurlarında eğitimden kaynaklanan bir görüşe sahip olduklarını belirtmektedir. Ona göre, her şeyden önce cennet ve cehennem çocuk nazarında olumlu veya olumsuz bir değer kazanmıştır. Bundan dolayı çocuğun bunlar karşısında genellikle kesin bir tavır takındığı görülür. "İyi", "kötü" gibi basit anlatımlarla da olsa o bunu açıkça belli eder. Cennet istenen, cehennem istenmeyen olarak kesin çizgiler halinde birbirinden ayrılır. Çocukların tasavvurlarına bakıldığında, bunların dinî bilgilere dayalı tasavvurlarla ilgili düşünceler olduğu görülür. Ancak bu tasavvurlar, yalnız yakın çevre bilgilerinin basit bir şekilde kopya edilmesi sonucunda ortaya çıkan ürünler değildir. Çünkü çocuklar kavrama kapasitelerine dayanarak tasavvurlarının yardımıyla düşüncelerini ortaya koyarlar. Dışarıdan aldıklarını içlerinde kendilerince işledikten sonra tasavvurlarını ortaya koymaya çalışırlar. Çocuklar, çevrenin çeşitli kavramlar hakkındaki tasavvur ve düşüncelerine alışma ve uyma eğilimindedirler. Onlar cennet ve cehennem vb. kavramları büyükleri gibi anlamaya yönelirler, yani cennete yetişkinlerde olduğu gibi sempati duyarken, cehenneme karşı antipati duyarlar (Yavuz, 1987: 185-187).

Sonuç

Gerek teorik bilgiler gerekse araştırmalarda elde edilen bulgular, dinî tasavvurların oluşmasında ve farklılaşmasında zihinsel gelişimin, bağlı bulunulan inanç esaslarının, aile, okul vb. sosyal çevre içerisinde edinilen bilgilerin önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İlköğretim okulu öğrencilerinin cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit etmek amacıyla yaptığımız bu araştırmada elde ettiğimiz bulgular, çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarında da benzer faktörlerin etkili olduğunu göstermektedir. Çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarının onların zihinsel gelişimlerine bağlı olarak belirli farklılıklar göstermesi, Piaget'nin somut ve soyut işlemler dönemlerine göre sınıflandırdığımız yaş gruplarındaki örneklemin ifadelerinde de kendisini göstermektedir. Araştırmada elde edilen bulgular, somut ve soyut işlemler dönemlerine göre sınıflandırılmış her iki yaş grubundaki öğrencilerin çeşitli cennet ve cehennem tasavvurlarında anlamlı farklılıkların bulunduğunu ve bu iki döneme özgü belirli özellikler taşıdığını göstermektedir.

Bu konuda yapılan müstakil araştırma sayısının oldukça sınırlı olduğu, cennet ve cehennem tasavvurlarına belirli araştırmalar içerisinde kısmen yer verildiği görülmektedir.

Bu nedenle, araştırmada elde edilen bulguların din psikolojisi ve din eğitimi gibi belirli disiplinlere ve bu konuda bundan sonraki yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı umulmaktadır. Bununla birlikte, araştırmada elde edilen bulgular anne-babalar ve eğitimcilerle, bu dönemdeki çocukların cennet ve cehennem tasavvurlarının neler olduğuyula ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu bulguların âhiret inancı konusu içerisinde cennet ve cehennem kavramları ele alınırken ve anlatılırken izlenecek yöntemin belirlenmesinde de yardımcı olabileceği umulmaktadır. Öte yandan bu bulgular gerek aile gerekse okul ortamında, diğer dinî tasavvurlarda olduğu gibi cennet ve cehennem kavramlarının ele alınmasında sevgi ve korku motiflerinin verilmiş şeklinin önemini de ortaya koymaktadır.

Bu araştırmada çocukların cennet ve cehennem tasavvurları genel olarak değerlendirilirken sadece somut ve soyut işlemler dönemlerine tekabül eden yaş grupları açısından incelenmiştir. Çocuklardaki cennet ve cehennem tasavvurlarıyla ilgili olarak ilerleyen yıllarda yapmayı düşündüğümüz farklı bir araştırmada, çocukların bu konudaki tasavvurları hem farklı değişkenlere göre hem de çizdikleri cennet ve cehennem resimlerinden hareketle daha kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.

Kaynakça

- Bovet, Pierre (1958). *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*. Çev. Selâhattin Odabaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Budak, Selçuk (2003). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Elias, John L (2004). “Ronald Goldman: Dinî Gelişim Psikoloğu”. Çev. Ali Rıza Aydın, *Birey ve Din (Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar)* (Der.) Ali Rıza Aydın. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Furlong, E. J (2004). *Imagination*. London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Gallagher, Jeanette M. ve Mansfield, Richard S (1995). “Ergenlikte Bilişsel Gelişim”. Çev. Demet Öngen. *Ergenliği Anlamak*, Ed. James F. Adams. Yay. Haz. Bekir Onur. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gündüz, Fatma (2007). Okulöncesi Dönem Çocuğunda Dini Tasavvurlara Psikolojik Bir Yaklaşım. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Harman, Ömer F. (1993). “Cehennem” Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt: VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Harms, Ernest (1994). “The Development of Religious Experience in Children”. *The American Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 2.
- Holm, Nils G (2003). “Din ve Gelişim Psikolojisi”. Çev. Abdülkerim Bahadır. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: XV.
- Hökekleli, Hayati (1993). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Karaca, Faruk (2007). *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Kulaksızoğlu, (2000). Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Montagu, Ashley (1989). *Growing Young*. London: Bergin & Garvey.
- Peker, Hüseyin (2000). *Din Psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası.
- Piaget, Jean (1999). *The Psychology of Intelligence*. Translated by Malcom Piercy and D. E. Berlyne. Oxon: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Plevmatikos, Dimitris (2005). "İlkokul Çağındaki Çocukların Dini Kavramlarındaki Kavramsal Değişimler: Tanrının Yaşadığı Ev Örneği". Çev. Recep Kaymakcan-Abdulkadir Çetin. *Dinî Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 8, Sayı: 22.
- Sallis, John (2000). *Force of Imagination: The Sense of the Elemental*. Bloomington: Indiana University Press.
- Selçuk, Mualla (1990). *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Selçuk, Mualla (1991). "İlköğretimde Din Dili ve Sembolik Anlatım". *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yavuz, Kerim (1987). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Zeytinoğlu, Sezen (1987). "Piaget: Zihin Gelişimi Kuramı". *Ergenlik Psikolojisi (Der.)* Bekir Onur. Ankara: Hacettepe-Taş Kitapçılık.